

*Олег Бажан (Київ),
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України, доцент;
Вадим Золотарьов (Харків),
кандидат технічних наук, доцент
Харківського національного університету радіоелектроніки*

«В ОДЕСІ ДІТИ, ЯКІ ПРОЖИВАЛИ НЕПОДАЛІК ОБЛУПРАВЛІННЯ, ГРАЮЧИ МІЖ СОБОЮ, КРИЧАЛИ: «КОЛИСЬ ШПИГУН...»

**Штрихи до портрета начальника
УКНВС Одеської області
Павла Кисельова.**

Рішення лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року поклали початок генеральної чистки країни Рад, «надмірно наповненої шпигунами, диверсантами, шкідниками». Головним провідником сталінських репресій на Одещині стає обласне управління НКВС. Облік і попередню розробку майбутніх жертв в регіоні було здійснено одеськими чекістами навесні – на початку літа 1937 року під керівництвом старшого майора держбезпеки Олександра Розанова. Запускати на повну потуж-

ність репресивну машину у прикордонній області УРСР довелося новому очільнику Управління НКВС полковнику Миколі Федорову, який з липня 1937 по лютий 1938 року не раз «перевиконував» спущені згори кількісні «ліміти» по першій (розстріл) і другій (виселення у табір) категорії

ях стосовно так званого «найактивнішого антирадянського елементу». «Локальні ініціативи» щодо проведення союзних національних операцій НКВС протягом лютого-травня 1938 року висував наступник М. Федорова - Дмитро Гречухін.

На початку червня 1938 року «планові завдання» щодо виявлення й покарання так званих «ворогів народу» на Одещині перебрав на себе капітан органів держбезпеки Павло Петрович Кисельов. Короткі біографічні відомості про очільника одеських чекістів у добу Великого терору вже відомі читацькому загалу [7, 11]. Автори цього нарису ставлять за мету доповнити життєпис співробітника радянських органів держбезпеки повнішими даними, зобразити портрет чекіста на тлі тогочасних суспільно-політичних подій в Українській РСР в 1920-1930-ті роки. Павло Кисельов народився 10 березня 1903 року у робітничій родині. Батько - Петро Гнатович походив з села Алісова Мало-Архангельського повіту Орловської губернії. Мати - уродженка села Рогань поблизу Харкова. В архівних документах, які відображають етапи життя та службової кар'єри Павла Кисельова, прослідковується власна кореляція національної самоідентифікації. В анкеті спеціального призначення співробітника НКВС в графі національність Кисельов записав: «батько – росіянин, я родився та виріс в Україні, вважаю себе українцем» [1, ф.12, спр. 3531, арк. 83]. Власне усвідомлення приналежності до українського народу Кисельов продемонстрував при заповненні анкети делегата XIV з'їзду КП(б)У у червні 1938 року, [2, ф. 1, оп.1, спр.559, арк. 102], втім в документах кримінальної справи, порушеної в листопаді 1938 року Павло Петрович проходить як росіянин [1, ф. 5, спр. 68251, т. 1, арк. 8].

Шлях в революцію Павло розпочав у червоногвардійському загоні профспілки «Харчовик» під командою більшовика Жарова: займався виявленням і реквізицією продовольчих запасів для Червоної армії; націоналізацією приватної власності (пекарень, складів, борошна і т. п.). Інколи загін поступав у розпорядження начальника концтабору при Харківському губвиконкомі Степана Афанасі-

йовича Саєнка (1886-1973), який за словами Павла, «перед заняттям Харкова білими вилучав буржуазію та конфіскував у неї майно» [1, ф.12, спр. 3531, арк. 2-3]. Про особливості «вилучення буржуазії» чекістом Саєнком повідав у своїй автобіографії Бадила Гагієв (1891 - 1937), який працював у 1919 році в Харкові під іменем Георгія Габаєва та очолював тут загін туземців імені товариша Габаєва (тобто самого себе) при Харківській комендатурі та Харківській губ. ЧК: «Перед уходом з Харкова ми з товаришем Саєнком заїхали до концентраційного табору... розстріляли там двох генералів та ряд інших контрреволюціонерів і поїхали. Це було зроблено з метою знищення верхівки та керівників контрреволюційної організації» [6].

Слід відзначити, що звірства більшовиків, і особисто Саєнка, у Харкові значно перебільшені. Згідно з повідомленнями тогочасних газет, розкопки у місті виявили «всього 286 трупів», з них у концентраційному таборі – 107 [12]. Павло Кисельов не встиг відступити з Харкова з підрозділами Червоної армії тому був змушений влаштуватися на роботу у приватну булочну та кондитерську братів Яниклан, в яких пропрацював до 23 жовтня – дня свого арешту білогвардійцями. Цей епізод в біографії П. Кисельов описував наступним чином: «Після арешту мене відправили до Зміївських казарм, де знаходився фільтраційний пункт контррозвідки. Там мене впізнали місцеві гімназисти та донесли, що я служив у загоні Саєнка, ходив при більшовиках з гвинтівкою та брав участь в арештах ЧК. Після двох допитів, які супроводжувалися побиттям, мені висунули обвинувачення в «службі в загоні в ЧК та злісному дезертирстві». Перед арештом, у вересні місяці 1919 року, біла влада оголосила про призив до армії громадян 1902 і 1903 року народження, але я нікуди не з'явився. На початку листопаду 1919 року, після прориву фронту Червоною армією під Орлом, нас – партію заарештованих у 700-800 чоловік – об'єднали з величезною партією з харківської каторжної в'язниці та етапом погнали до Новочеркаська в концтабори. Весь шлях із Харкова на Південь був усяний трупами наших товаришів. Майже кожного дня з партії брали по 300-400 чоловік

і прямо у нас на очах розстрілювали з кулеметів офіцери Корніловського полку, які нас конвоювали. У січні 1920 р. в районі Слов'янська я втік у складі великої групи і селами почав пробиратися додому» [1, ф. 12, спр. 3531, арк. 3-4].

3 жовтня 1925 р. Кисельов навчався у 3-й прикордонній школі ОДПУ в Харкові, по закінченню якої у січні 1927 р. був призначений помічником уповноваженого 2-ї комендатури 24-го Могильов-Подільського прикордонного загону ДПУ. 10 серпня 1928 р. Кисельов був призначений уповноваженим 2-ї комендатури 24-го Могильов-Подільського прикордонного загону ДПУ по українській контрреволюції. В його службових характеристиках того періоду відзначалося, що «до роботи виявляє зацікавленість. Слідство проводить добре. Повільний в роботі, рішучий, кмітливий, витривалий. Політично розвинений, активний в партійній та суспільній роботі. Весь час проводить оперативно-чекістську роботу. Доцільніше використовувати в Українських округах на українській роботі» [1, ф. 12, спр. 3531, арк. 6]. У листопаді 1930 р. Кисельов був визнаний медичною комісією непридатним до військової служби і звільнений з прикордонного загону як інвалід 3-ї групи [ф.12, спр. 3531, арк.17 зв.].

Втім його чекістська кар'єра не втрачала динамізму. У листопаді 1930 р. Павла Петровича призначили помічником уповноваженого 4-го (польського) відділку Особливого відділу Українського військового округу та ДПУ УСРР, яким керував Нісон Шльомович Новаковський (1894-1938). Моральний клімат, який царював в той час в особливому відділі ДПУ УСРР, товариш по службі Кисельова Захарій Бенедиктович Зінько-Флейшман (1903-?) характеризував як обстановку «родинності, кругової поруки, підлабузництва та побутового розкладу. Комплектування апарату та висування проходило за принципом земляцтва, взаємної підтримки один одного, приховування злочинів і підпорядкування оперативної роботи своїм груповим інтересам» [1, ф. 6, спр. 59881 – ФП, арк. 124].

Наприкінці 1920-х років долучився до розробки та ліквідації «контрреволюційних справ»: «Емігрант», «Нальотчи-

ки», «Філателісти». Упродовж 1931-1932 рр. – уповноважений 4 відділку особового відділу Українського військового округу. На цій посаді (судячи зі службових характеристик) він проявив себе «хорошим слідчим» у справах «Весна» (каральна операція органів ОДПУ, проведена в 1930-31 роках із метою «чистки» лав Червоної армії від спеціалістів колишньої Російської Імператорської армії, і цивільних осіб, у тому числі колишніх білих офіцерів) та «Професор» (оперативна розробка 1930-1931 років, в ході якої було нейтралізовано учасників контрреволюційної організації, створеної нібито чеським генштабом). В 1932-1933 рр. – оперуповноважений Секретаріату Колегії ДПУ УРСР. В 1933-1934 рр. оперуповноважений іноземного відділу ДПУ УРСР.

В особливому відділі Кисельов зарекомендував себе «хорошим слідчим, що проявив себе по справі «Весна»» [1, ф. 12, спр. 3531, арк. 11]. 1 липня 1930 р. його призначили уповноваженим групи обслуговування оборонної промисловості особливого відділу ДПУ УСРР і Українського військового округу, а 1 червня 1932 р. – оперуповноважений секретаріату Колегії ДПУ УСРР. 8 січня 1936 р. Кисельову було присвоєно звання старшого лейтенанта державної безпеки [3. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 15 від 8 січня 1936 р.].

Про роботу П. П. Кисельова на посаді начальника 3-го відділку іноземного відділу УДБ НКВС УРСР красномовно свідчать «Довідки про оперативну діяльність», підписані начальником відділу капітаном державної безпеки Абрамом Володимировичем Сапіром (1900 - 1957). У довідці за період з 1 січня по 1 липня 1936 р. зазначалося: «1. Керує Відділком з розробки діяльності української контрреволюційної еміграції та галицьких націоналістичних організацій. 2. Керує роботою 2-х закордонних агентів, 4-х місцевих агентів. Контролює роботу 11 закордонних агентів резидентур (так в тексті - Авт.) 3. Випустив оперативно-цінних орієнтувань – 38. 4. Пророблено та передано до оперативних відділів для розробки контрреволюційних і шпигунських зв'язків – 43 чоловіки. 5. Заарештовано особливим відділом УДБ, секретно-політичним відділом УДБ і Харківським

УНКВС на підставі матеріалів агентури, з якою зв'язаний – 5 чоловік. 6. Завербовано агентури – 2 чоловіка, пророблено для вербування – 4 чоловіка. 7. Веде агентурну розробку ОУН, має справ/формулярів – 170, заведено справ/формулярів - 35» [1, ф. 12, спр. 3531, арк. 13].

З атестаційної справи за період з 1 липня 1936 р. по 1 січня 1937 р. дізнаємося, що Кисельов: «Керував роботою 7 закордонних агентів і 4 внутрішніх агентів. Підготував і завербував кур'єра-вербувальника, через якого відбулося вербування 2-х закордонних агентів, через іншого кур'єра завербований один закордонний агент в Галичині по ОУН. Безпосередньо вів закордонну розробку «Проводу ОУН», по якій працювало 2 закордонних агенти. За звітний період підготовлені до вербування 9 перспектив по придбанню закордонної агентури». Провів спеціальну роботу з виявлення явок і переправ (29) ОУН на польсько-радянському кордоні. Виявив ділові зв'язки в УСРР резидента ОУН, що знаходився в одній з сусідніх з Україною країн. Випустив 18 довідок про закордонну діяльність ОУН» [1, ф. 12, спр. 3531, арк. 14.].

Виконуючи обов'язки начальника 3 відділку іноземного відділу Управління держбезпеки НКВС УСРР (1934-1937 рр.), Павло Кисельов досягнув певних успіхів у вербуванні агентури для закордонних комбінацій під кодовими назвами: «Балтієць», «Палій» та започаткував «цінні перспективні справи»: «Ставка», «У-2», «Фін-Поділля» [1, ф. 5, спр. 68251, т.1, арк.71]. Опираючись на архівні документи Служби зовнішньої розвідки України, можна стверджувати, що оперуповноважений ІНО П. Кисельов був причетний до вербування на користь радянських спецслужб керівника розвідки УНР Василя Недайкашу²⁸ (оперативна справа «Жук») [5, спр. 7246, т. 1, арк. 57, 131, 222, 359, 365].

Втім, незважаючи на блискучі показники, на початку 1937 р. Кисельову довелося покинути роботу в іноземному

²⁸ Докладніше про Василя Недайкашу йдеться: Скрипник О. Таємний легіон Української революції. - К., Ярославів Вал, 2015. - С.114-123.

відділі через його розформування²⁹. Після ліквідації восени 1930 р. в структурі Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР контррозвідувального відділу (КРВ) функції по боротьбі з іноземними розвідками було покладено на особливі відділи (ОВ), які діяли як при територіальних підрозділах ОДПУ, так і при військових з'єднаннях. Згідно з наказом НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. у складі Головного управління державної безпеки (ГУДБ) був відновлений КРВ на базі розформованого економічного відділу (ЕКВ) та частини ОВ. З 25 грудня 1936 р. цей підрозділ став офіційно називатися 3-й відділ ГУДБ НКВС СРСР. У своєму виступі на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) начальник 3-го відділу ГУДБ НКВС Лев Григорович Миронов (1895-1938) назвав причини цієї реорганізації: «У наших організаціях зовсім не було організовано контррозвідувального відділу. З 1930 р. контррозвідувального апарата немає, і ми його лише зараз створюємо. А що це означає відсутність контррозвідувального апарата? Це означає, що ми фактично у нашій роботі підготовкою до війни знехтували. Практично у боротьбі це значило, що всі розвідувальні організації, які діють на нашій території, не зустрічають потрібної протидії» [10].

Точну дату створення КРВ в Управлінні державної безпеки (УДБ) НКВС Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), його організаційну структуру, функціональні обов'язки та штатний розклад поки що з'ясувати не вдалося. Слід відзначити, що у грудні 1936 р. був розформований іноземний відділ (ІНВ) УДБ НКВС УРСР, який займався розвідувальною роботою за кордоном, а його співробітники перейшли до КРВ. «Крокісти», а саме так називали співробітників цього підрозділу колеги, і стали основними виконавцями масових національних операцій в добу Вели-

²⁹ В офіційному виданні *Служби зовнішньої розвідки України помилково стверджується, що на початку 1937 р. «підрозділ зовнішньої розвідки став 3-м відділом УДБ НКВС Української СРР»* (Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упоряд. В.Д. Хоменко, О.В. Скрипник, І.М. Шиденко, І.В. Білокінь, В.О. Романюк; за ред. Г.О. Ілляшова. – К., Ярославів Вал, 2010. – С. 52). Насправді іноземний відділ в УДБ НКВС УРСР було розформовано і відновлено лише влітку 1938 р. як 5-й відділ 1-го Управління НКВС УСРР.

кого терору. За перший квартал 1937 р. співробітники 3-го відділу УДБ НКВС УРСР³⁰ завели 556 карних справ на 1257 громадян, 1187 з яких арештували. З цих справ 150 були груповими (притягнутий 851 громадянин, з них 801 арештований). За одиночними справами проходило 406 осіб, 386 з яких опинилися за ґратами [1, ф. 13, спр. 408, т.1, арк. 92.].

За цей же період співробітники 3-го відділу УДБ НКВС УРСР завершили розслідування по 604 кримінальним справам на 1370 громадян. З них в суд передали 507 справ на 1188 осіб; на особливу нараду НКВС СРСР - 34 справи на 54 особи [1, ф. 13., спр. 408, т. 1, арк. 96.]. Протягом січня – березня 1937 р. судові органи розглянули 571 справу на 1148 осіб, підготовлені контррозвідниками (33 особи засуджено до розстрілу; 281 особа – до позбавлення волі терміном на 10 років; 629 ос. - до позбавлення волі терміном на 5 років; 124 особи відправлено на примусові роботи, 81 громадянина виправдано [1, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 97]).

Дізнатися про «особистий внесок» Кисельова у «значущий» доробок чекістів поки що не вдалося. Відомо лише, що 27 березня 1937 р. Кисельова призначено начальником 5-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, а 1 червня 1937 р. Павло Петрович очолив 4-й відділок цього ж підрозділу. На жаль, через брак відповідних документів в українських архівах, поки що не вдалося дізнатися про назву, точну кількість та функціональні обов'язки відділків 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Наказом НКВС СРСР від 14 липня 1937 р. в складі ГУДБ НКВС СРСР був організований 11-й відділ по «чекістському обслуговуванню водного транспорту, шосейних доріг і зв'язку» [9, с. 65]. 22 серпня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський (1896-1938) підписав наказ № 00165 «з оголошенням тимчасових штатів 11-х відділів УДБ НКВС УРСР і УНКВС», які знову організовуються і вводяться в дію 1-го серпня 1937 року [1, ф. 9, спр. 8, арк. 2].

Штат новоствореного 11-го відділу УДБ НКВС УРСР складався з 31 співробітника: керівний склад – 2 (начальник

³⁰ При підрахунку автори використали офіційну статистику НКВС УРСР, яка не сходиться по окремим показникам.

відділу - 1, помічник начальника відділу - 1); секретаріат - 5 (секретар - 1, діловод - 1, друкарок - 2, обслуговуючий - 1); 1-й відділок (водний) - 6 (начальник відділку - 1, помічник начальника відділку - 1, оперуповноважені - 3, помічник оперуповноваженого - 1); 2-й відділок (морський) - 6 (начальник відділку - 1, помічник начальника відділку - 1, оперуповноважені - 3, помічник оперуповноваженого - 1); 3-й відділок (зв'язок) - 5 (начальник відділку - 1, помічник начальника відділку - 1, оперуповноважені - 2, помічник оперуповноваженого - 1); 4-й відділок (шосейний) - 5 (начальник відділку - 1, помічник начальника відділку - 1, оперуповноважені - 2, помічник оперуповноваженого - 1); 5-й відділок (обліково-реєстраційний) - 2 (начальник відділку - 1, оперуповноважений - 1) [1, ф. 9, спр. 8, арк. 3-4].

27 вересня 1937 р. начальником 11-го відділу УДБ НКВС УРСР було призначено ст. лейтенанта державної безпеки П.П. Кисельова (з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР);

Помічником начальника 11-го відділу УДБ НКВС УРСР ст. лейтенант державної безпеки Арон Ісакович Душник (1902-?) (з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР);

Т.в.о. начальника 1-го відділу УДБ НКВС УРСР мол. лейтенант державної безпеки Олександр Якович Шарфман (1906 -?) (з посади оперуповноваженого 6-го відділу УДБ НКВС УРСР);

Начальником 11-го відділу УДБ УНКВС по Київській області ст. лейтенант державної безпеки Яким Пилипович Поясов (1892-?) (з посади начальника Білоцерківського райвідділу НКВС Київської області);

Начальником 11-го відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області лейтенант державної безпеки Михайло Еммануїлович Резніков (1905 - ?) (з посади начальника Молочанського райвідділу НКВС Київської області);

Начальником 11-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області лейтенант державної безпеки Сергій Григорович Сокирко (з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області);

Начальником 11-го відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області ст. лейтенант державної безпеки Яків Микитович Синицин (1894-1971) (з посади начальника Конотопського райвідділу НКВС Чернігівської області);

Помічником начальника 11-го відділу УДБ УНКВС по Київській області сержант державної безпеки Аркадій Ісакович Вайнтруб (Вайнтрауб) (з посади начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області);

*Михайло Онисимович
Чернов.*

Заступник начальника 11-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області ст. лейтенант державної безпеки Михайло Онисимович Чернов (1895-?) (з посади помічника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області)

Начальником відділку 11-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області кандидат на спецзвання ГУДБ А.В. Гольд (з посади оперуповноваженого 6-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області);

Начальником портового відділку 11-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області лейтенант державної безпеки Іван Олексійович Лунєв (з посади оперуповноваженого 6 відділу УДБ УНКВС по Одеській області);

Помічником начальника портового відділку 11-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області ст. лейтенант державної безпеки Микола Андрійович Ламекін (1894-?) (з посади оперуповноваженого 6 відділу УДБ УНКВС по Одеській області);

Помічником начальника 11-го відділку Миколаївського міськвідділу НКВС лейтенант державної безпеки Сергій Федорович Петров (з посади оперуповноваженого 6-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області на станції Миколаїв) [3. Колекція документів, наказ НКВС УРСР по особовому складу № 366 від 27 вересня 1937 р.].

Про специфіку роботи 11-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області у 1937 р. красномовно свідчить «Характе-

ристика на заступника начальника XI відділу УДБ, виконуючого обов'язки начальника відділу, - старшого лейтенанта державної безпеки тов. Чернова Михайла Онисимовича» від 11 грудня 1937 р.: «Тов. Чернов, керуючи XI відділом – організував по відділу вилучення право-троцькістського, шпигунського та іншого контрреволюційного елементу на об'єктах Чорноморського басейну. Арештовано 311 чоловік, з них учасників право-троцькістської змови – 33 чоловіки, по шпигунству та національній контрреволюції – 154 чоловіки, підозрілих по шпигунству – 7 чоловік, українських націоналістів, білих та інших – 117 чоловік.

У результаті чіткого оперативного керівництва викрито та ліквідовано 8 шкідницьких груп контрреволюційної та право-троцькістської організації із загальною кількістю арештованих – 31 чоловік.

Особисто отримав свідчення про активну участь у контрреволюційній право-троцькістській організації Еделя – колишнього начальника будівельної контори управління Чорноморського пароплавства.

По відділу підготовлено справ і засуджено трійкою 171 чоловік. Викрито та ліквідовано 9 шпигунських груп, які працювали на користь італійської, румунської, польської та німецької розвідки (справи «Ллойдівці», «Зрадники», «Втікач», «Браття», «Зв'язківець», «Шквал», «Швартувальники», «Букет» та інші із загальною кількістю арештованих – 42 чоловіки» [4, особова справа 9945, арк. 6].

Слід відзначити, що нарком І.М. Леплевський, судячи з всього, був не в захваті від роботи начальника 11-го відділу УДБ НКВС УРСР, оскільки прізвище Кисельова відсутнє у списках українських чекістів, нагороджених на честь XX-річчя органів ВЧК-ДПУ-НКВС. Однак після призначення 25 січня 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу Олександра Івановича Успенського (1902 - 1937) П. Кисельов, на відміну від переважної більшості керівництва наркомату, зумів не тільки зберегти свою посаду, але й піти на підвищення. 29 березня 1938 р. Павло Петрович за сумісництвом очолив 12-й відділ (оперативної техніки) УДБ НКВС УРСР [3. Колекція документів.

Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 107 від 29 березня 1938 р.], 28 травня 1938 р. – став начальником УНКВС по Одеській області [3. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1312 від 28 травня 1938 р.], а 13 червня 1938 р. – отримав звання капітана державної безпеки [3. Колекція документів, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1473 від 13 червня 1938 р.]. ФОТО №1 Переведення П. Кисельова на нову посаду відбулося в рамках чергової кадрової пертурбації керівного складу Одеського обкому КПУ та силових структур регіону. На початку травня 1938 року очолювати Одеську обласну партійну організацію було довірено колишньому начальнику УНКВС по Харківській області Григорію Телешеву. У той самий час очільник одеських чекістів Дмитро Дмитрович Гречухін був відкликаний до столиці УРСР для проходження служби у статусі начальника особливого відділу НКВС Київського військового округу та заступника наркома внутрішніх справ УРСР. Після прийому справ у Д.Д. Гречухіна П.П. Кисельов у першій декаді червня 1938 року прибув до Києва для отримання інструкцій від самого наркома внутрішніх справ УРСР. На таємній нараді у О. Успенського було визначено «чистити Одесу від ворожих елементів», так як в районах області завдяки діяльності колишнього начальника УНКВС Д. Гречухіна «контрреволюція сильно поширилася» [1, ф. 5, спр. 68251, т. 1, арк. 85].

На виконання вказівок наркома у червні 1938 року підлеглі П.Кисельова у короткі терміни запроторили за ґрати понад 150 «неблагонадійних осіб» в Одесі. Жваво провівши «санацію» Південної Пальміри, керівництво УНКВС відразу зосередилося на розробці оперативного удару по «контрреволюційним елементах» в межах області. Приводом до розгортання каральних акцій в сільськогосподарських районах Одещини влітку 1938 року, на думку Павла Кисельова, слугувала незадовільна ситуація, яка склалася у колгоспах напередодні жнив: «з розгортанням робіт по підготовці до збору урожаю цього року виявлене значне шкідництво при будівництві нових складів для приймання зерна та з ремонтом іншої складської ємкості під хлібні культури.

Тракторний стан, комбайни по машинно-тракторним станціям і радгоспам області були відремонтовані погано, шкідницьки... Такий стан свідчить про те, що в правліннях колгоспів, в МТС, земорганах, сільрадах та райвиконкомх знаходилась велика кількість ворожих елементів, які всіляко гальмували виконання сільськогосподарських кампаній і привели до часткового занепаду сільського господарства шляхом зменшення урожайності, засміченості полів та занедбаністю сівозміни» [1, ф. 5, спр. 68251, т. 1, арк. 86-87]. Оперативний удар по «контрреволюційним елементам» у районах області було нанесено наприкінці червня 1938 року, в ході якого було заарештовано 700 осіб з числа «куркулів, колишніх петлюрівців, білих, церковників».

Одночасно з репресивною кампанією по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі, відбувалися «оперативно-розшукові заходи» по знешкодженню на території Одещини філії «Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу», яка нібито складалася з учасників право-троцькістського та буржуазно-націоналістичного підпілля. У першій декаді червня 1938 року без усяких на те підстав за ґратами опинилося 33 особи з числа колишніх червоних партизан, яким закидалася «підготовка широкої диверсії на Чорноморському узбережжі, направленої на знищення берегових артбатарей Одеського укріпрайону». Керівником диверсійної організації було названо директора наукової бібліотеки І. К. Дьячишина. Всього упродовж так званих слідчих дій було сфальсифіковано справ на 65 колишніх партизан, 5 з яких згідно з постановою трійки НКВС під керівництвом П. Кисельова були розстріляні, а інші 60 тривалий час перебували в ув'язненні та піддавалися тортурам.

При перевірці в березні 1939 року оперативно-слідчої діяльності Одеського обласного управління НКВС було виявлено, у який спосіб відбувалося умисне викривлення подій та фактів у справі «антирадянської військово-повстанської партизанської організації»: «Слідством встановлено, що ШНАЙДЕР, будучи начальником 3 Відділу УДБ УНКВС по Одеській області, спільно з РИБАКОВИМ (начальник від-

ділку 3 відділу УДБ УНКВС по Одеській області – авт.) та ОРЛОВСЬКИМ (начальник відділку 3 відділу УДБ УНКВС по Одеській області) шляхом отримання в одного з арештованих – ГАЛЕСКО провокаційних показів про наявність нібито на Одещині антирадянської повстанської партизанської організації провели масові арешти колишніх партизан і шляхом застосування під керівництвом ОРЛОВСЬКОГО незаконних методів слідства примушували заарештованих підписувати вигадані покази про приналежність до антирадянської організації. Корегування явно провокаційних свідчень проводили ШНАЙДЕР, РИБАКОВ та РАЄВ (заступник начальника 3 відділу УДБ УНКВС по Одеській обл. - авт.)... ЗІСПН (тимчасово виконуючий обов'язки начальника економічного відділу УНКВС по Одеській області - авт.), будучи начальником Слідчої групи в Центральному арештанському будинку («ЦАБ» організований в 1937 р. з ініціативи контррозвідального відділу УНКВС по Одеській області у приміщенні карного розшуку – авт.), замість того, щоб розібратися в безглуздості показів арештованих партизан, проводив закріплюючі очні ставки між ними, відновлюючи покази тих, хто відмовився свідчити, і навіть «викрив змову» серед партизан, які готувалися відмовитися від показів на суді» [1, ф. 5, спр. 58721, т. 1, арк. 71].

Про правовий нігілізм, свавілля та жорстокість, які панували серед одеських чекістів, напрочуд яскраво та детально змалював у своїх спогадах у часи «хрущовської відлиги» старший уповноважений Одеського управління КДБ Віктор Сальников: «В органах НКВС я працюю з 1938 року з квітня місяця. До цього працював на партійній роботі і в органи НКВС я пішов працювати по рішенням ЦК КП(б)У. До мого приходу на роботу в НКВС почалися проводитися масові арешти учасників різноманітних контрреволюційних організацій і при мені продовжувалися арешти до листопада 1938 року. На початку, протягом місяців 4-5 я працював в 4-му відділі УДБ УНКВС, який займався розслідуванням по всім антирадянським партіям, по справам націоналістичних формувань і у справах про шкідництво в сільському господарстві. До вступу на роботу в органи НКВС я не був

знайомий зі слідчою роботою, але через 4-5 днів мені було доручено вести самостійно слідство по звинуваченню професора ЧЕРНЯВСЬКОГО. Так як ЧЕРНЯВСЬКИЙ не визнавав себе винним ні в яких контрреволюційних злочинах, то начальник відділку 4-го відділу ТЯГІН звинувачував мене в тому, що я не бажаю боротися з ворогами народу і т. п.

Бажаючи показати мені, як потрібно вести слідство і як потрібно домагатися показів заарештованого у здійсненні контрреволюційних злочинів, ТЯГІН у моїй присутності став допитувати ЧЕРНЯВСЬКОГО. Він посадив ЧЕРНЯВСЬКОГО копчиком на кінчик стільця, запропонував ЧЕРНЯВСЬКОМУ витягнути ноги, а коли ЧЕРНЯВСЬКИЙ виконав вимоги ТЯГІНА, то останній спершу сів, а потім став йому на коліна. Такий метод допиту мене страшенно обурило і я розмовляв з ТЯГІНИМ з цього приводу. ТЯГІН відповів, що тільки таким чином і можливо змусити заарештованого визнати себе винним у здійсненні контрреволюційних злочинів, а якщо я не буду застосовувати таких методів, то я жодної справи не розкрию...

Застосовувалися такі методи впливу: тривале стояння на ногах, побиття арештованого кулаком, палками, а ТЯГІН застосовував навіть кастет, биття пальцем в одне місце грудей протягом декількох годин, від чого у заарештованого розпирало груди, садити заарештованого на кілочок, вставлений у сидіння м'якого стільця, крик через рупор у вухо, такий метод, який у моїй присутності застосовував ТЯГІН стосовно ЧЕРНЯВСЬКОГО.

Психічні заходи впливу застосовувалися наступні: умовляння заарештованого дати покази на себе та інших, обіцяючи за це більш м'яку міру покарання, а за відмову дати покази – розстріл, погрози арештом його сім'ї і т. п. Той слідчий, який не застосовував таких методів слідства, вважався поганим працівником і його звинувачували у небажанні боротися з ворогами, а це могло потягнути за собою його арешт і звинувачення в контрреволюційних злочинах...

Начальник 4-го УДБ УНКВС Одеської області КАЛЮЖНИЙ, який мав кабінет через 12-15 кабінетів від мого кабінету, одного разу зателефонував мені і говорить: «Я не чую,

як ви допитуєте заарештованого»... Інші слідчі допитували арештованих так, що це було чутно не тільки в кабінеті КАЛЮЖНОГО, але і за квартал від будівлі НКВС³¹. Були випадки, коли від таких допитів заарештовані викидалися зі другого та третього поверхів через вікно і розбивалися» [1, ф. 5, спр. 68251, т. 2, арк. 120-122].

З особливим цинізмом та порушенням елементарних правових норм у липні-серпні 1938 року на Одещині прокотилася хвиля масових необґрунтованих арештів на підставі шифротелеграми керівника особливого відділу Київського особливого військового округу Дмитра Гречухіна. За наказом зверху особливим відділом 6-го стрілецького корпусу в Одесі було заарештовано 100 демобілізованих віськовослужбовців РСЧА на підставі того, що вони є уродженцями регіонів царської Росії, які після Першої світової війни відійшли Румунії, Польщі, Литві, Латвії, Естонії та Фінляндії [1, ф. 5, спр. 68251, т. 1, арк. 59-60, 94].

У тандемі з першим секретарем Одеського обкому та міськкому КП(б)У Г. Телешевим, який з трибуни XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.) пообіцяв «по-справжньому, по-більшовицьки викорчовувати ворожі гнізда троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних та інших бандитських виродків» [2, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 244], капітан держбезпеки П. Кисельов розпочав арешти серед партійно-радянських функціонерів області. Так силами співробітників секретно-політичного відділу УНКВС у липні 1938 року було викрито «Одеський обласний центр контрреволюційної терористичної організації правих». Учасники антирадянського угруповання (завідувач оргколгоспним сектором Одеського обласного земельного відділу М. Бар-

³¹ Свідчення В. Сальникова про застосування одеськими чекістами надзвичайних методів допиту збігаються з показами колишнього начальника Житомирського управління НКВС УРСР Г. Вяткіна, який, опираючись на висловлення начальника особового відділу Одеської армійської групи Лук'янова, стверджував: «Говорячи про методи слідства в Одеському облуправлінні, Лук'янов мені розповідав, що в Одесі діти, які проживали неподалік облуправління, граючи між собою, кричали: «Колись шипун і т. п.». Все це, за словами Лук'янова, відбувалось у зв'язку з тим, що працівники облуправління допитували заарештованих так, що чутно далеко за межами приміщення УНКВС» (Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 68251, т. 1, арк. 144).

гер, завідувач обласним фінансовим відділом І. Сенкевич, секретар Одеського облвиконкому К. Харченко, начальник бюджетного управління Одеського облфінвідділу Ф. Поливанов, виконуючий обов'язки начальника облплану О. Банковський та інші управлінці обласного рівня), за версією чекістів, готували вбивство першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Г. Телешева і всіляким чином прагнули завадити проведенню виборів до Верховної Ради УРСР [1, ф. 5, спр. 68251, т. 2, арк. 73].

З метою отримання «щиросердних показів» від підозрюваних про відомі спецслужбам наміри вчинити контрреволюційний злочин застосовувалися бузувірські методи допиту. Найбільш поширеним серед дізнавачів способом розговорити організаторів замаху на керівника Одеської обласної парторганізації було застосування «камери стійки» - спеціальна камера в Центральному арештантському будинку, в яку поміщали заарештованих, які відмовлялися обмовляти себе та колег. Незговірливим не дозволялося ні сидіти, ні лежати. Спостереження за такою камерою вели спеціально відібрані працівники міліції. Випробування «камерою стійки» не витримав економіст за фахом Іван Хомич Сенкевич, який «зизнався» у вербовці значного числа осіб до «Одеського обласного центру контрреволюційної терористичної організації правих».

Всього протягом червня-вересня 1938 року працівниками слідчого апарату Одеського управління НКВС було завершено та передано на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 119 справ на 119 відповідальних радянських та партійних працівників Одещини, з яких 118 осіб виїзною сесією вищого судового органу Радянського Союзу 10-12 жовтня 1938 року були засуджені [1, ф. 5, спр. 68251, т. 2, арк. 192]. Про саму судову процедуру за участі Військової колегії Верховного Суду СРСР у часи Великого терору в Одесі та навколо неї збереглися свідчення чекіста В. Сальникова: «Психологічні впливи застосовувалися не тільки під час слідства, але вони застосовувалися і по закінченню слідства, безпосередньо перед судом. Слідчі цілу ніч тримали у своїх кабінетах заарештованих перед слуханням їх

справ у суді та умовляли їх підтвердити у суді дані ними на попередньому слідстві покази, говорячи, що «за визнання половина покарання», а в противному випадку вони будуть суворо покарані. Засідання Військової колегії проходились завжди в кабінеті начальника Управління НКВС. Слідчий, після обробки заарештованого, вів його в цей кабінет, де вже знаходилися комендант та вахтер. Судове засідання відбувалося дуже швидко. Суд запитував заарештованого, чи визнає він себе винним чи ні. Хвилини через 2-3 оголошувався вирок про розстріл. Комендант та вахтер виводили заарештованого, говорячи йому, що він зараз буде бачитися з прокурором, який надасть йому олівець та папір написати прохання про помилування, і вели його у підвал, де в коридорі сидів прокурор, який встановлював прізвище, ім'я та по-батькові засудженого, вручав йому олівець та папір. Після чого арештованого вели в іншу кімнату, де нібито він повинен був писати прохання про помилування, але його там відразу розстрілювали. Таким чином, після суду заарештований у камеру не потрапляв».

На основі архівних документів можна прослідкувати діяльність потужного інструменту Великого терору, як особлива трійка НКВС на Одещині. У період з 21 вересня по 2 листопада 1938 року позасудовим органом на чолі з П. Кисельовим було засуджено 2094 особи [1, ф. 5, спр. 68251, т. 2, арк. 192]. За одне засідання трійка розглядала від 80 до 163 кримінальних справ. Так, 21 вересня 1938 року за участі начальника обласного підрозділу НКВС, секретаря обкому партії і прокурора вирішувалася доля 80 осіб, 49 з яких засуджено до розстрілу. У подальшому «конвеєр смерті» виглядав таким чином: 23 вересня 1938 року винесено вирок 93 особам, з них 74 підлягали розстрілу; 8 вересня 1938 р. – розглянуто провину 111 арештантів, з них 38 покарано на смерть; 9 вересня 1938 р. – до 43 осіб зі 112 застосовано вищу міру покарання; 13 вересня 1938 р. – оголошено вирок 161 особі, з них 116 засуджено до смерті; 14 вересня 1938 р. – смертні вироки винесені щодо 74 осіб зі 163, які звинувачувалися у контрреволюційних злочинах; 15 вересня 1938 р. – розглянуто кримінальні справи на 158 осіб, 109 з яких за-

суджено на смерть; 19 вересня 1938 р. - з 90 осіб засуджених 72 особи підлягали розстрілу; 2 листопада 1938 р. - вердикт винесено 121 особі, з них 71 чол. мали бути страчені [1, ф. 5, спр. 68251, т. 3, арк. 77-206].

Усвідомити масштаб масових політичних репресій в Південній Пальмірі під орудою Павла Кисельова допомагає витяг з нагородного листа на начальника 3-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області сержанта державної безпеки Єфима Іоновича Абрамовича (1908-?): «За 1938 р. ним було викрито та ліквідовано: обласний фашистський центр в Одесі, який мав зв'язок з німецьким консульством з 1924 р.; обласний троцькістський центр в Одесі; шпигунсько-фашистська організація в Одесі; дашнакська контрреволюційна організація, що зв'язана з турецькою та англійською розвідками. Самостійно закінчив 80 слідчих справ, за якими засуджено 179 чоловік. У наслідку прояву енергії, вміння та наполегливості - досяг добрих результатів в агентурній роботі. Завів агентурні справи: «Вороги» - по німецькій контрреволюції, «Вороги» - по троцькістам, «Фашисти», «Недобиті» та «Націоналісти», з них 4 розробки успішно реалізовані слідством. Оформив 85 справ-формулярів по різних забарвленнях, з яких 50% реалізовано слідством. Провів ряд цінних вербувань - агент «Петров», «Іванов», «Луневий», «Сомов», «Єфимова» та «Пушкін»» [4, особова справа 1937, арк. 20-21].

Діяльність спеціалізованого карального органу на Одещині простежується зі змісту атестаційної справи оперуповноваженого 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області кандидата на спецзвання ГУДБ Якова Ізраїльовича Берензона: «Самостійно провів до 100 слідчих справ на учасників контрреволюційної право-троцькістської організації та інших формувань. Викрив слідчим шляхом в Одесі право-троцькістську організацію на чолі обласної трійки Кондакова, Вовчаренка та Чорниці, викрив також молодіжну троцькістську організацію, очолювану Картманом. З агентурною роботою знайомий достатньо. За останній час завербував 3-х агентів. Завів агентурні справи «Нетронуті»,

«Пласти», «Провокатори», «Інтелігенти» та до 150 справ-формулярів» [4, особова справа 1986, арк. 14].

Попри цілковиту відданість ідеалам пролетарської революції, заповзятість у знищенні «ворогів народу» Кисельову не вдалось особисто уникнути репресій. Кінець чекістської кар'єри Павла Петровича припав на час утаємниченого зникнення наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського, який увечері 14 листопада 1938 р. лишив на столі в робочому кабінеті записку: «Прощайте, всі добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, в Дніпрі. Так вірніше застрелитися і в воду... без осічки. Люшковим³² не був ніколи!» [1, ф. 16, оп. 1, спр. 80, арк. 1] та зник.

«Добрі товариші» у самогубство українського наркома не повірили та почали хапати чекістів з його найближчого оточення. Вже 15 листопада заарештували Кисельова, а наступного дня взяли начальника морського відділу УНКВС Одеської області Давида Ароновича Перцова (1909 – 1948). Останній пізніше писав, що обвинувачувався в тому, що на Луб'янці «використовуючи свої знання та можливості з морського та сухопутного кордону... від мене вимагали, щоб я назвав країну та яким пароплавом я відправив Успенського за кордон. Мене жорстоко катували. Били гумовою палицею по п'яткам, по литкам. Я кров'ю мочився, частково втратив зір» [8, с. 247]. Скоріш за все, заарештованому Кисельову також закидали підготовку втечі Успенського та обробляли його так само.

Попри цілковиту відданість ідеалам пролетарської революції, заповзятість у знищенні «ворогів народу» Павлу Петровичу Кисельову не вдалось зберегти власне життя. 15 листопада 1938 року «за підривно роботу у системі НКВС УРСР» 23 лютого 1939 року «за підривно роботу у системі НКВС УРСР» П. Кисельова розстріляно у Москві. За іронією долі гвинтику сталінського репресивного механізму П. Кисельову було уготовано як роль ката, «чистильника радянського суспільства», так і статус жертви, яка постраждала від тоталітарного режиму.

³² Начальник УНКВС по Далеко-Східному краю Генріх Самійлович Люшков (1900 - 1945) 13 червня 1938 р. втік в Маньчжурію до японців.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
3. Архів Головного управління внутрішніх справ України в Харківській області. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 15 від 8 січня 1936 року.
4. Архів Служби безпеки України в Одеській області.
5. Архів Служби зовнішньої розвідки України. Режим доступу: http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=5524.html
6. Бадила Гагiev. Автобіографія. Режим доступу: [//www.darial-online.ru/2002_1/gagiev.shtml](http://www.darial-online.ru/2002_1/gagiev.shtml) (відвідування 25/6/2016). (дата звернення 27.06.2017) Назва з екрана.
7. Бажан О., Золотарьов В. Керівний склад УНКВС Одеської області доби «єжовщини» // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип.19. – Одеса, 2015. – С.124-175.
8. Золотарёв В. Страницы биографии «нарушителя социалистической законности». Давид Аронович Перцов // Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей – М.: Пробел-2000, 2017. – С. 208-268.
9. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. Акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А. И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с. – (Россия. XX век. Документы)
10. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. - 1995. - № 2. - С.10.
11. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934-1941: Справочник. — Международное общество «Мемориал»: Российский государственный архив социально-политической истории: Государственный Архив Российской Федерации. Под ред. Н.Г. Охотина и А.Б. Рогинского — М.: Мемориал: Звенья, 1999. — 504 с.
12. Южный край (Харьков). — 1919 — 10 липня.

*Одеські чекісти делегати 14 зїзду КП(б)У від Одеської області.
Червень 1938 р.*